

Fai 'e Mary N. Cook

Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisi Lahi 'o e Kau Finemu'i

'Oua, 'Oua, 'Oua 'Aupito Na'á ke Fo'i!

Ko e hā 'oku fie ma'u 'e he 'Eiki ke ke fai? 'Okú Ne fie ma'u koe ke ke hoko ko ha 'ofefine loto-to'a mo angama'a 'o e 'Otuá, fakatapui ho'o mo'u'i he 'aho takitaha koe'uhí ke ke taau ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e temipalé pea foki kiate Ia.

I'Aokosi 'o e ta'u kuo 'osí, ne ma 'ave ha ni'ihí homa makapuná ki he 'Ana Fakamanatu Fakafonua Timipanōkesí (Timpanogos Cave National Monument), ko e taha ia 'o e ngaahi feitu'u 'iloa taha 'o 'Iutaá. Ne pau ke mau lue lalo 'i ha kilomita 'e 2.4 he hala ne faingata'a ke a'u ki he 'aná ka na'e fe'unga pē 'emau helá ke faka-mo'oni'i e faka'ofó'ofa e fa'unga 'o e 'aná. Ne u fakapapau'i 'e ki'i faingata'a'ia 'eku ki'i ta'u hiva ko Lutí, ka ne u fifili pe 'e ma'u 'e Kalolaine, ta'u onó, ha mālohi mo ha kātaki fuoloa ke a'u.

Ne mau vēkeveke ke kamata e lué pea 'i he kamata ne mau lue vave he hala valitaá. Ne mau lue vave 'o 'osi atu e vahe fā 'e taha 'o e halá, ka na'e toe fuoloa ange ke mau a'u ki he vaeua 'anga mālié. Ne kamata ke loto-fo'i 'a Kalolaine. Na'e sai 'a Luti peá ne fakalotolahii 'a Kalolaine ke hoko atu. Ne mau ki'i māmālie ke mau 'alu fakataha mo Kalolaine. Ka ne hangē ne fehāla-aki e me'a kotoa pē. Ne mālohi mai e matangí 'o ha'u fakataha mo e efú 'o faingata'a ke mau sio. Ne ki'i fakailifia pea hangē ne 'ikai fe'unga iá, ne mau

toe sio ki ha pou faka'ilonga 'oku tohi ai "Nofó'anga Ngata. Nofó he Halá. Malu Ai."

Ne māmālie 'emau lué kuo mau ongosia, toe vahe fā 'e tolu 'o e halá pea mau a'u, ka ne te'eki ke mau a'u ki he feitu'u tahake taha 'o e mo'ungá ke mau kaka ai. Ne tangutu ki lalo 'a Kalolaine kuo hela'ia, ilifia, pea veivei-ua pea lo'imata'ia 'o pehē mai, "Kuo ú fo'i! He 'ikai ke u toe lava 'o 'alu!"

Ne mau tangutu hifo 'o alea'i e me'a ke mau fai. Ne mau fa'u ha palani. Ne mau fakakaukau ke mau lau 'emau ngaahi fo'i laká mo vakai'i e ongo te mau ma'ú hili e fo'i laka 'e 100. Ne u

fakapapau'i ange mo Luti kia Kalolaine te ma tokoni'i ia. Ne mau fekumi ki ha me'a te ne fakafiefia'i kimautolu he halá mo fevahevahe'aki e ngaahi me'a ne mau 'iló. Ne mau hiva'i ha ngaahi hiva 'a e Palaimeli.

Ne liliu e ngaahi me'a kotoa pē. Ne fili 'a Kalolaine ke muimui he palani. Ne 'ai 'e he fo'i laka 'e teau ke malava 'a e ta'emalavá. Ne 'ilo'i 'e Kalolaine te ma tokoni'i ia, pea 'i he'emau fevakavakai-'aki ki he lelei 'oku 'iate kimautolú mo 'emau hiva, ne mau fiefia ai.

Kuó ke ilifia mo loto-fo'i nai, 'i ho'o fehanganagai mo ha faingata'a ne hangē 'oku taumama'o ia mei he me'a 'okú ke malavá? Ne ke loto fo'i nai?

Fakakaukau loto angé pe na'e fēfē e ongo'i 'a Sosiua, 'a e fetongi 'o e palófitā ma'ongo'onga ko Mōsesé, 'i he'ene 'ilo'i te ne taki e fānau 'a 'Isilelí ki he fonua 'o e tala'ofá. 'Okú ou tui ne 'i ai e ngaahi taimi ne fo'i ai. Ka na'e fakafiemālie'i ia 'e he 'Eiki 'aki hono fakamanatu tu'o tolu kiate ia ke mālohi pea loto-to'a (vakai, Sosiua 1:6-9). 'I he tui 'e 'iate kinautolu 'a e 'Otuá, na'e fakapapau ai 'a e fānau 'a 'Isilelí: "Ko ia fulipē 'okú ke fekaú . . . te mau fai ia" (Sosiua 1:16).

'Okú fonu 'a e folofolá 'i he ngaahi talanoa 'o e kau tangata mo e kau fafine ne nau fakaha'a'i ha loto-to'a lahi ke fai ha me'a pē kuo fekau'i 'e he 'Eiki, na'a mo e taimi na'e ngali ta'emalava ai 'a e ngāu'é, pea mo e taimi na'a nau mei loto fo'i ai.

Ko e hā 'oku finangalo 'a e 'Eiki ke ke fai? 'Okú Ne finangalo ke ke hoko ko ha 'ofefine loto-to'a mo angama'a 'o e 'Otuá, fakatapui ho'o mo'u'i he 'aho takitaha koe'uhí ke ke taau ke ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e temipalé pea foki kiate Ia. 'Okú fie ma'u ha loto-to'a 'i māmani 'o e 'aho ní. 'Okú ke ma'u 'a e

palani 'o e fakamo'uí 'a ia te ne malava ke fai 'eni. Ko e tau'atāina ke fili ki he totonú, 'a e malava ke filí, ko e konga mahuinga ia 'o e palani ko 'eni. Kuó ke 'osi fakahoko ha ngaahi fili lelei. Kimu'a pea fā'e'le'i koé, ne ke fai e fili ke ha'u ki he māmani ke ma'u ha sino mo fakamo'oni'i koe. Kuó ke fai e fili ke papitaisó, 'a ia ko e 'uluaki ouau ia 'oku fie ma'u 'i he hala ki he mo'ui ta'e-angatá. 'Okú ke a'usia he taimi ni 'a e mo'ui fakamatelié 'a ē 'oku hoko atu ai ho'o ngaahi filí, akó, pea mo e tupulakí. Ko hono fakahoko e ngaahi fua-kava toputapú mo e ma'u 'a e ngaahi ouau 'o e temipalé ko ha sitepu mahuinga ia 'i he palaní.

'E kau finemui, 'i ho'omou tupu haké, 'e toe tahake ma'olunga ange 'a e halá, pea te ke loto-fo'i. 'Okú mohu faingata'a e mo'uí, fonu he ngaahi fili ke fa'i mo e ngaahi 'ahi'ahi 'i he tapa kotoa pē. 'E tuku mai 'e Sētane e ngaahi mangi 'o e puputu'ú ke ne fakatupunga ha'o fehu'ia pe ko e hala koā 'eni 'okú ke fie 'alu a'i. Mahalo 'e 'ahi'ahi koe ke ke toe feinga 'alu 'i ha hala kehe, ne-ongo 'e fokotu'u mai ai e ngaahi fakailonga 'o e fakatu'utāmaki. Mahalo pē te ke veiveiua 'i he ngaahi me'a 'okú ke malavá pea te ke fifili 'o hangē ko ia na'e fai 'e ha finemui 'e taha, " 'Okú malava nai ke te nofo angama'a 'i he māmani 'o e 'aho ní? 'E hoku kaungāme'a kei si'i, ko e talí ko e " 'Io! Pea 'oku tatau 'eku fale'i kiate koé mo e fale'i ne fai 'e Uinisitoni Sēsili lolotonga e Tāu Lahi Hono Ua 'a Māmani: 'oua, 'oua, 'oua 'aupito na'á ke fo'i! (Vakai, "Never Give In" [lea, Harrow School, London, England, Oct. 29, 1941])

'E fie ma'u ki ai ha loto-to'a lahi, ka 'okú ke ma'u 'Ene palaní! Ko e hā 'e tokoni kiate koe ke ke muimui he palaní pea hoko ko ha 'ofefine loto-to'a mo angama'a 'o e 'Otuá? 'Uluakí, ma'u fakakongokonga ha fakamo'oni mālohi. Uá, fekumi ki he tokoni 'a e Tāmai Hēvaní, Sísū Kalaisi, ho fāmilí mo e ni'ihí kehe 'oku nau poupu'i koe 'i ho'o ngaahi fili ke muimui 'i he palaní. Pea ko e faka'osí, mo'ui taau mo e takaua 'a e Laumālie Mā'oni'oni.

Kuo tala'ofa 'a Palesitoni Tōmasi S. Monisoni ki he kau finemui, 'i he mahuinga 'o e ma'u ha fakamo'oni

mālohi, "Ko e taimi ia 'e malu'i ai koe 'e ho'o fakamo'oni, 'o kapau te ke toutou tanumaki ia ("Ke ke Ma'u ha Lototo'a, *Liabona*, Mē 2009, 123).

'E tupulaki "māmālie ho'o fakamo'oni 'i he ngaahi me'a te ke fouá. 'Okú ma'u 'e ha taha ia ha fakamo'oni kakato faka'angataha" (*Tū'u Ma'u 'i he Tū'i: Ko ha Hulubulu ki he Ongongolelei* [2004], 42). Te ke manatu ko e founa kaka he tahake mā'olunga taha 'o e mo'ungá, ko e fo'i laka 'e taha he taimi 'e taha. " 'E fakatupulaki [ho'o fakamo'oni] 'i ho'o fili ke ke tauhi e ngaahi fekaú. 'I ho'o tokoni'i mo fakamālohia e ni'ihí kehé, te ke fakatokanga'i 'e hokohoko atu 'a e fakalalakaka ho'o fakamo'oni." Ko e taimi te ke fokotu'u ai ho ngaahi 'ulungāanga fakataautaha 'o e lotú, ako e folofolá, talangofua ki he ngaahi fekaú mo e tokoni'i e ni'ihí kehé, " 'e tāpuekina ai koe 'aki ha ngaahi mōmeniti 'o e ue'i fakalaumālie 'a ia te ne [fakamālohia] ho'o fakamo'oni" (vakai, *Tū'u Ma'u 'i he Tū'i*, 42-43).

'Okú 'omi 'e he Fakalalakaka Fakatāutahá ha founa fakaofo ma'au ke fakatupulaki fakakongokonga ai ho'o fakamo'oni. Ko ho'o a'usia ko ia e ngaahi tu'unga 'ulungāanga mahuingá mo e ngaahi ngāue, ko e fanga ki'i me'a iiki ia te nau fakatupulaki ho'o fakamo'oni kia Sísū Kalaisi 'i ho'o ako 'Ene ngaahi akonakí mo faka'aonga'i ma'u pē kinautolu 'i ho'o mo'uí. 'E hanga 'e hono tanumaki ma'u pē ko 'eni 'o malu'i koe he halá.

Uá, fekumi ki he tokoni 'a e ni'ihí kehé ke ma'u ha mālohi mo ha pou-pou lahi angé. Fuofua kumi ki ho'o Tāmai Hēvaní 'i he lotu. Ko Hono 'ofefine koe. 'Okú Ne 'afio'i mo 'ofefina koe. 'Okú Ne fanongo mo tali ho'o ngaahi lotú. Kuo ako'i tā tu'o lahi kitautolu 'i

he folofolá ke "lotu ma'u pē" (hangē ko 'eni, vakai, T&F 90:24). 'I ho'o lotú, 'e 'iate koe ma'u pē 'a e 'Otuá 'o hangē ko 'Ene 'ia Siosiuá .

'Okú tau takitaha fie ma'u e tokoni 'a e Fakamo'uí ke muimui he palaní 'o foki ki he'etau Tāmai 'i Hēvaní. Mahalo pē kuó ke 'osi fakahoko ha ngaahi fehālaaki pe kamata 'i ha hala kehe. "Te ke lava 'o fakatomala he 'oku 'ofa 'a e Fakamo'uí 'iate koe pea kuó Ne foaki 'Ene mo'uí koe'uhí ko koe. . . . 'E lava ke fakamolemole'i ho'o ngaahi angahala, tu'unga 'i he feilaulau huhu'i 'a e Fakamo'uí." (*Fakalalakaka Fakatāutaba 'a e Kau Finemui*, [tohi, 2009], 71). "Ko e vave ange ko ia ho'o fakatomalá, ko e vave ange ia ho'o ma'u 'a e ngaahi tāpuaki 'o e fakamolemole" (*Ki Hono Fakamālohia 'o e Tō'u Tupú* [tohi tufa, 2001], 30).

Fakapapau'i he taimi ni ke ke fai 'a e me'a 'oku fie ma'u ki he fakatomalá. Mo'ui taau 'i ho'o ma'u e sākalamēnití 'i he uike takitaha pea fakafonu ho'o mo'uí 'aki e ngaahi ngāue angamā'oni'oni te ne 'omi e mālohi fakalaumālie. 'I ho'o fai 'eni, te ke tupulaki 'o mālohi ange ai 'i ho'o feinga ke matu'uaki e filí, tauhi e ngaahi fekaú, pea hoko 'o tatau ange ai mo Sísū Kalaisi." (*Fakalalakaka Fakatāutaba 'a e Kau Finemui*, 71).

'Okú 'i he māmani e kau palōfita 'o e ngaahi 'aho kimui ní ke tokoni atu. 'Okú lea 'a e kau palōfita 'o kau ki he 'ahó ni. Tokanga ki he'enua ngaahi leá. Te nau 'oatu ha ngaahi pou faka'ilonga ke fakatokanga atu ki he fakatu'utāmaki mo malu'i koe 'i he halá. 'Okú 'oatu ma'au 'a e ngaahi pou faka'ilongá 'i he *Ki Hono Fakamālohia 'o e Tō'u Tupú*. "Muimui he palōfita; 'ilo e halá" (*Tōbi Hiva 'a e Fāmau*, "Muimui he Palōfita," 58-59).

Ko e taha 'o e ngaahi tāpuaki 'o e palaní ko hono fokotu'utu'u kitautolu ki he ngaahi fāmilí. 'Okú 'i ai ho'o mātu'a 'okú na poto pea lahi e ngaahi me'a kuó na a'usia ke tokoni'i koe ke ke a'usia ho tu'unga fakalangí. Falala kiate kinaua. 'Okú na fie ma'u 'a e lelei tahá ma'au.

Ako mei ho'o fa'eé, ho'o kui fefine mo e kau fefine angatonu kehe 'oku 'i ai 'enua ngaahi fakamo'oni mālohi. Ko

e fatongia 'o e fa'éé 'i he palaní ko e tokotaha tauhí ia. Ngaahi fa'é, 'oku 'ikai ha taha 'e 'ofa ho'o tama fefiné 'o hangē ko koé. Ko koe 'a e taki fai fakahinohino mo e fa'ifa'itaki'anga lelei taha kiate iá. 'Oku mau 'amanaki te ke tali e fakaafe ke ngāue mo ho'o tama fefiné 'i he Fakalalakalaka Fakatāutahá. Hangē ko 'eku ako mei hono ngāue'i e 'ulungāanga mahu'inga ko e angama'á mo 'eku fa'éé, 'e fakamālohia homo vā fetu'utakí pea 'e faitāpuekina kimoua 'e ho'omo 'ofá, poupou' mo e fakalotolahí.

Kau finemui, fili ha ngaahi kaungāme'a lelei te nau poupou'i koe 'i ho'o fili mā'oni'oni ke muimui ki he palaní. Hangē ko Lutí, na'á ne fai ha fakalotolahi kia Kalolaine, 'oku tau 'ilo 'e lava 'e he tokolahi 'o kimoutolu 'o fai ha me'a ke mou fefakamālohia'aki ai. Hili ho'o ma'u ho Fakalāngilangi 'o e Tū'unga Fakafinemui, ko e taimi 'eni ke ke hoko ai ko e "ta'oketé." 'I he ma'u ho'o Hone Fakalāngilangi te ne 'oatu kiate koe ha ngaahi faingamālie ke ke fakamālohia ha finemui 'e taha 'aki ho'o fa'ifa'itaki'anga mā'oni'oni mo ho'o fakamo'oni 'i ho'o fakahinohino'i ia 'i he'ene Fakalalakalaka Fakatāutahá.

Faka'osí, mo'ui taau mo e takaua 'a e Laumālie Mā'oni'oni. Vakai ki he lelei 'ene hoko he'emaui tokonihí 'a Kalolainé,

pea na'a mo e hiva 'aki e ngaahi hiva 'a e Palaimelí, ne mau fakaafe'i foki ai e Laumālie. Ne mau ongo'i e 'ofá, fiefiá mo e melinó, 'a ia ko e ngaahi fua 'o e Laumālie (vakai, Kalētia 5:22). Te ke fie ma'u 'a e melino mo e fakapapau ko iá 'i he taimi 'e feinga ai 'a Sētane ke ke puputu'ú 'o fakafou he ngaahi matangi 'o e veiveiuá, 'i hono 'ahi'ahi'i koe ke 'alu ha hala kehe, pe ko e taimi 'oku ta'éofa mo manukii ai 'e ha nihi ko ho'o tuí.

Tuku ke u vahevahe atu 'a e me'a ne a'usia 'e Sulí, ko ha finemui na'e lava ke fehanga'angai mo ha faingata'a 'i he'ene muimui ki he ngaahi ue'i 'o e Laumālie Mā'oni'oni. Na'á ne ako 'a e Fuakava Motu'á he 'aho 'e taha pea ha'u ha fakakaukau ki hono 'atamaí, "Lau e Mātiu vahe 5. Lau e Mātiu vahe 5." Na'á ne fakakaukau, "Ko e hā ne ha'u ai e fakakaukau kiate au ke u lau 'a e Fuakava Fo'ou'?" Na'á ne ngaue leva ki he ue'i ko iá 'o lau 'a Mātiu, " 'Ofa ki homou ngaahi filí, tāpuaki'i 'a kinautolu 'oku kape'i 'a kimoutolú, fai lelei kiate kinautolu 'oku fehí'a kiate kimoutolú, pea hūfia 'a kinautolu 'oku fai kovi mo fakatanga kiate kimoutolú" (Mātiu 5:44).

'I he 'aho hono hokó, na'á ne faingata'a'ia 'i he ta'éofa mo e kākāa'i ia e hono ngaahi kaungāme'a. 'I he kamata, na'á ne fu'u loto mamahi, pea

ne toki fakakaukau, "Kuó u 'osi ma-teuteu ki heni. Na'e ue'i au 'e he Laumālie ke lau 'a Mātiu, pea kuo pau ke u 'ofa mo lotua hoku ngaahi kaungāme'a." Ne hanga 'e he ki'i fo'i laka sí'si'i 'o e lau folofolá 'o teuteu'i ia ke ne tali 'i ha founga faka-Kalaisi. Mei he me'a ko iá, na'á ne fakapapau'i ai na'e 'afio'i ia 'e he 'Eikí pea 'i he ngaahi ue'i 'a e Laumālie Mā'oni'oni, na'á ne 'ilo'i 'a e me'a ke ne faí.

Sí'eku kau finemui 'ofeina, kuó u fe'iloaki mo ha tokolahi 'o kimoutolu 'oku hangē pē ko Sulí, 'o 'ikai fo'i he fehanga'angai mo e ngaahi tūkunga faingata'a, ka kuo mou fili ke muimui he palaní. 'Oku ou lotua te mou hokohoko atu hono fakamālohia ho'omou fakamo'oni 'i he fo'i laka kotoa pē. Fekumi ki he tokoni 'a 'etau Tamai Hēvaní, Sísū Kalaisi, kau palōfitá mo e nihi kehe te nau poupou'i koe 'i ho'o fili ke muimui 'i he palaní. Mo'ui angama'a ke ke ma'u 'a e takaua 'a e Laumālie Mā'oni'oni ke ne malu'i koe. 'Oku ou fakamo'oni kapau te ke fai 'a e ngaahi me'a ni, 'e 'iate koe 'a e 'Eikí pea 'e lava ke ke nofo 'i he hala 'oku fakatau ki he temipalé mo e mo'ui ta'engatá. "Ke ke mālohi pea mo loto-to'a" (Sosiua 1:9) pea 'oua, 'oua, 'oua 'aupito na'á ke fo'i! 'I he huafa 'o Sísū Kalaisí, 'ēmeni. ■